

José Manuel Almerich

PAISATGES FORTIFICATS

TORRES, MURALLES I CASTELLS
A LES TERRES VALENCIANES

GRANS OBRES
bromera

José Manuel Almerich

PAISATGES FORTIFICATS

TORRES, MURALLES I CASTELLS
A LES TERRES VALENCIANES

GRANS OBRES
bromera

CASTELLS DE FRONTERA

ELS CASTELLS FORTALESA DE LA VALL DEL VINALOPÓ

Muhammad ibn Sa'ad Mardaniš, conegut en les cròniques medievals com el Rei Llop, va aconseguir, amb el suport dels cristians, frenar les incursions almohades a la regió meridional del Regne de València. Gràcies a pactes firmats amb els regnes cristians de la península, va mantenir la independència de la vall del Vinalopó i va aconseguir que continuara sent la línia fronterera entre les dues cultures. En morir el monarca musulmà, fins aleshores senyor de tota la zona oriental d'al-Àndalus, la frontera del Vinalopó es va enfonsar i els almohades s'apropriaren tot el territori. El mateix califa almohade Abu Ya'qub Yusuf (Yusuf I) va arribar fins a Huete i Conca l'any 1172. Allà, després d'haver sigut vençut, es va replegar a Múrcia, des d'on va organitzar un complex sistema defensiu al llarg de tot el curs del Vinalopó, amb l'objectiu de fortificar-lo i definir-lo com un territori de frontera, davant dels regnes cristians.

En aquest període de la història es construïren la majoria dels castells del territori valencià que han arribat als nostres dies. Zona de pas i, alhora, zona de frontera: aquesta dualitat, sovint contraposada, és la que ha caracteritzat, al llarg de la història, el corredor del Vinalopó. Perquè les característiques físiques del territori afavorien els assentaments al llarg del riu i la comunicació entre el litoral i l'interior de la península. I, també, perquè marcaven el límit de les muntanyes del sud del Regne amb les planes del Regne de Múrcia.

El riu Vinalopó naix a la serra de Mariola, a prop de Banyeres, i desguassa al Fondó d'Elx, on forma una zona humida d'una importància ecològica vital. Amb una acusada època d'estiatge, aquest riu autòcton té, en algun tram, una conca oberta que ha permès que s'establiren ciutats importants com ara Novelda, Asp o Villena. El curs transcorre aprofitant una falla oberta que separa les serres del Cid, Maigmó, l'Arguenya i la mateixa Mariola de la resta de les alienacions bètiques i de les planes de Iecla, Cabdet o Almansa, que és també un punt estratègic perquè marcava l'inici de l'altiplà castellà.

Pati d'armes i muralles que envolten el castell de la Talaia, a Villena. De planta poligonal, el recinte va ser reforçat amb torres cúbiques als angles, llevat de la torre de l'homenatge.

[Pàg. anterior] Castell de Xàtiva.

La doble importància estratègica de la vall del Vinalopó, com a via natural de comunicació i com a frontera, es va posar de manifest amb l'interés que demostraren les corones de Castella i d'Aragó per posseir-la i també pels reiterats acords que, començant pel tractat de Tudillén de 1151, firmat entre Ramón Berenguer IV i Alfons VII es plantegen per primera vegada les àrees d'influència entre ambdues corones. Els acords anaren subscriuint-se ininterrompudament fins a la definitiva firma del tractat d'Almirra, al març de 1244. La mateixa línia de muntanyes que unia Biar i el Maigó és, a partir d'aleshores, el límit que marca els interessos de les dues corones.

Amb el pacte d'Elx, firmat als inicis del segle XIV, va quedar establert que aquesta franja, fins a Oriola, pertanyia al Regne de València. Però Pere el Cruel de Castella va arravatar al regne una part d'aquests territoris, que va denominar Castilla la Nueva, fins que, com a conseqüència de la guerra contra Pere el Cerimoniós, els territoris tornaren a la Corona d'Aragó.

Durant tot aquest període tumultuós que va seguir a la Reconquesta, i fins que s'hi establiren les fronteres històriques, els castells foren reforçats ateses les noves necessitats cristianes. Per a la colonització, s'hi construïren fortaleses, com la de Penella, a Cocentaina, o es van remodelar les antigues fortaleses islàmiques que, a partir d'aquell moment, assumiren un nou paper: ja no foren refugi dels habitants en cas de perill, com ho havien sigut en l'època musulmana, sinó que es van convertir en residències senyoriales des d'on exercir el poder feudal.

Sobre el cim del pujol de Sant Cristòfol, a penes a cinc-cents cinquanta metres per damunt del nivell de la mar, trobem, a Villena, el castell de la Talaia. Com indica el nom, és la torre de l'homenatge la que destaca per damunt del conjunt i de la població que s'estén als seus peus. Format

Superat el feudalisme, comencen a establir-se les bases d'un sistema modern. En aquesta època es refan els castells de Villena, el palau d'Altamira o el de Biar. El barri del Raval, a Villena, és als peus del castell i constitueix un dels conjunts medievals més interessants de la vall del Vinalopó.

per un doble recinte emmurallat, les parts més antigues del castell són les dues primeres plantes de la torre i el nucli de la mateixa muralla, a més de les voltes d'arcs entrecreuats que són, inequívocament, del període almohade. Això ens permet datar la construcció del castell a la fi del segle XII o primeries del XIII, dades que coincideixen amb les escasses fonts musulmanes que hi fan referència. «Bella d'aspecte, posseïdora d'aigua i jardins», com la descriu un autor granadí del segle XIII, presenta, junt amb el castell de Biar, el conjunt més rellevant de voltes hispanomusulmanes d'època almohade de tot el territori valencià.

Villena i el seu castell foren conquerits pel Regne d'Aragó l'any 1240. La tinença del castell va ser cedida a l'orde de Calatrava, i la ciutat passà a la Corona d'Aragó en 1244, en virtut del tractat d'Almirra. Al cap d'uns quants anys es va crear el senyoriu de Villena a favor de don Manuel de Castella, germà d'Alfons X el Savi i pare de l'infant don Joan Manuel; des de llavors, els territoris que envoltaven Villena es van convertir en una espècie d'estat feudal autònom vassall del Regne de Castella, però situat justament a la frontera amb el Regne de València.

Gràcies als treballs de restauració, es va recuperar un exemple singular d'arquitectura militar en el qual es pot estudiar una de les torres més compactes construïdes amb la tècnica de tàpia de tot el territori valencià. A més, crida l'atenció el fort caràcter feudal que presenta, per les posteriors remodelacions cristianes, que desenvoluparen expressions arquitectòniques pròpies d'una nova forma social dominant. Entre els seus murs es va redactar la major part de l'obra escrita per l'infant don Joan Manuel, príncep de Villena, que es va casar amb Constança, filla de Jaume II.

[Dalt] Castell de la Talaia, Villena. Per regla general, els castells de la vall del Vinalopó, construïts en un període de temps breu, presenten una gran semblança de formes. La majoria hi destaquen perquè tenen un recinte emmurallat menut i, a l'interior, una torre enlairada i esvelta. El caràcter aïllat de les torres, a més del gruix dels murs (2,30 m d'amplària i 30 m d'alçària, en el cas de Villena), les feia pràcticament inexpugnables.

[Baix] Sovint, s'hi poden veure a les parets dels calabossos dibuixos i pintures fets pels presos, que són de gran interès per als investigadors. En aquest cas, és una recreació dels castells, dins del mateix castell.

Com passa amb el castell de Villena, la fortalesa de Saix també va passar a l'orde de Calatrava en ser conquerida. De silueta elegant, pareix que en la mateixa muntanya s'han trobat restes d'una fortificació romana, considerada com l'origen d'aquest castell. L'enlairat penyal on s'assenta és el que dona nom a la població: prové del llatí *saxum*, que equival a 'penyal'.

Aquest autèntic niu d'àguiles ha passat a la història perquè, des d'una de les seues torres, es va llançar una pedra que va travessar el casc d'Artal d'Alagó i li va causar la mort. Artal era fill de Balasc d'Alagó, el noble que va conquerir Morella sense permís reial. Mesos després, amb la intenció de venjar la mort d'Artal, forces cristianes de l'orde de Calatrava i un exèrcit d'almogàvers aconseguiren ocupar Villena, mentre que el cavaller Ramon Folch s'apoderà de Saix i del seu castell.

La història recent del castell de Saix ha discorregut paral·lela a la del castell de Villena. En 1575 ja se'n parlava com un castell deshabitat i sense cap guarnició.

Biar controlava el pas estratègic d'Alcoi, entre la serra de Mariola i el Maigmó. No es troba estrictament al Vinalopó, però des d'ací es domina totalment la canal de Beneixama, que ve de Bocairent i Banyeres, el corredor que comunicava Ontinyent amb el Vinalopó. Va ser presó del mestre del Temple, Pere de Montcada, quan va estar captiu en poder dels musulmans revoltats en la batalla de Llutxent, i va constituir la plaça forta més important de l'ajuda aragonesa a Castella durant la revolta. Des d'ací, Jaume I va marxar cap a Múrcia després de tornar a la Corona el castell de Villena. El primer esment documental que posseïm de la fortalesa data del març de 1179, per això podem deduir que podem situar-ne la construcció uns anys abans.

Elda i Petrer tenen sengles fortaleses, l'una davant de l'altra. La primera, en un pujol a quasi quatre-cents metres per damunt del nivell de la mar, és un recinte poligonal format per nou cubs de planta quadrada que sobreixen de la muralla. Una muralla, construïda en tàpia, que va assolir

De factura imponent, el castell de Biar presenta un doble recinte emmurallat que segueix el desnivell del pujol on es troba. Tot el conjunt és rematat per la torre principal, de planta quadrada i sobre base de maçoneria, com les muralles.

una alçària superior als quatre metres. Per les restes de les habitacions i el gran pati interior, podem suposar que va ser convertit en un gran palau que encara estava dret a les primeries del segle XIX. Una de les habitacions, coberta amb una volta de mig canó i recolzada sobre arcs, podria ser l'arxiu del palau, que va ser residència de la família Coloma durant els segles XVI i XVII.

Petrer és una fortalesa totalment restaurada, fins al punt que a penes se'n pot reconèixer l'estructura original. D'una solidesa extrema, que en els seus orígens va ser una continuació de la muntanya calcària on està situat, el conjunt està format pel mateix edifici de planta poligonal amb merlets, una torre de l'homenatge al centre i una muralla exterior formada per dos llenços de tàpia. La torre central posseeix una gran sala de volta que va ser l'escenari de les festes del senyor feudal i que en l'actualitat s'utilitza per a celebrar matrimonis civils.

El castell de Saix s'adapta a la carena de la serra com una cremallera. Hi destaca la torre de l'homenatge, de tres plantes construïdes en maçoneria. La planta de la fortalesa és allargada i conserva, a l'interior, una gran sala circular que fou un aljub.

El castell de Petrer s'enlaira sobre un pujol de roca calcària, pròxim a la serra del Cid i s'hi pot controlar tota la vall del Vinalopó. Consta de dos recintes molt diferenciats: l'esplanada i l'alcassaba. A l'esplanada hi ha les restes de les muralles i, a l'alcassaba, la torre, el saló noble i el calabós.

D'època almohade és també el castell de la Mola, a Novelda. De forma peculiar, hi destaca una torre triangular, exemple únic d'una obra d'arquitectura gòtica perfecta aplicada a un edifici militar. Datada en la primera meitat del segle XIV, aquesta construcció singular és un prisma equilàter de tres costats, d'uns quinze metres de costat per disset d'alçària, sense elements que en sobreïsquen ni cap tipus d'obertura. Els materials utilitzats foren la maçoneria a la part central i els carreus encadenats als cantons, amb una sola porta d'entrada. El conjunt és a la vora del conegut santuari de Santa Maria Magdalena, a uns tres quilòmetres al nord de Novelda.

Asp, Castalla i Elx completarien les fortificacions de la vall del Vinalopó. El primer presenta una característica que el fa diferent dels altres castells de la vall perquè, més que no un castell, és un poblat fortificat. Aquest fet n'explica les dimensions i la situació, sobre una suau elevació situada en la confluència de la serra d'Esprilles i el Tabaià, al sud del Vinalopó. Des d'ací es controlava el pas cap a la plana d'Elx i es desconeix el moment en què va quedar totalment despoblat, encara que sabem que l'any 1225 el poblat va sofrir un atac violent per part de les tropes castellanes. Segons les dades del registre arqueològic, el lloc estava habitat des de l'època ibera i degué ser durant el domini de l'islam quan es va fortificar i s'hi aixecà l'espectacular muralla en cremallera que segueix els desnivells del terreny.

LA VALL DE MONTESA

El castell de Montesa, junt amb el castell de Xàtiva i les fortificacions de Moixent, formaven part d'un sistema defensiu molt extens que tenia l'objectiu de controlar el pas natural del riu Cànyoles, una gran vall que es forma entre les serres d'Énguera i Grossa. Conegut històricament com a vall de Montesa, aquest corredor ha sigut l'únic pas possible des de les ciutats de la costa cap a l'interior de l'altiplà o, dit d'una altra manera, des de València cap a Toledo. De fet, fins que el segle XIX ja estava ben avançat, data en què l'enginyer Lucio del Valle va construir la carretera de les Cabrelles, el camí per arribar al centre de la península passava per Montesa, Moixent, Almansa i Xinxilla. El pas del port de Bunyol o la serra de les Cabrelles, i el gorg profund del riu Cabriol, eren obstacles difícils per a fer un camí en condicions. Per això, ja els ibers i els romans utilitzaren el camí de Montesa com una via natural. L'estructura geològica de la zona és deguda al fet que és el lloc on conflueixen dos serralades, la bètica i la ibèrica, encara que, en realitat, només es tracta de la manifestació de la falla sud valenciana, limitada per les serralades esmentades adés i travessada per un riu, el Cànyoles, que després d'arregregar les aigües de fonts i barrancs, desguassa, amb el riu Albaida i el Barxeta, en el riu Xúquer.

Al castell de Montesa s'ha trobat molta ceràmica medieval i encara hi subsisteixen alguns elements arquitectònics que en fan entendre l'origen musulmà, com ara l'albacar o el recinte fortificat amb entrada en doble

angle. Al febrer de 1995, va aparèixer al subsòl de la plaça de Montesa un cementeri islàmic amb dotze tombes i amb els cossos orientats cap a la Meca.

Quan Jaume I va prendre Xàtiva es va comprometre a respectar les possessions, usos i costums de la zona i va permutar el castell de Xàtiva pel de Montesa i Vallada. No arribaren a complir-se els terminis pactats i el caid de Xàtiva es va haver de traslladar a Montesa fins que, l'any 1275, el monarca, ja ancià, li va exigir que abandonara la vila i el castell. No va ser així i, després d'haver mort Jaume I, Pere el Gran va assetjar la fortalesa fins que es va rendir i els residents foren venuts com a esclaus. Amb el control absolut de la vall i del castell en mans cristianes, Bernat de Bellvís, noble català i senyor del castell de Bellvís, va concedir permís a les famílies cristianes perquè repoblaren Montesa i Vallada. Com a conseqüència de la dissolució de l'orde del Temple, Jaume II va iniciar una sèrie d'ambaixades a Roma amb la finalitat de crear un nou orde militar valencià. Aconseguida la butlla papal, i amb els béns confiscats als templers, Montesa va

Les obres de més importància del castell de Montesa, edificat sobre l'antiga fortalesa musulmana, es van fer durant el govern del tercer mestre, entre els anys 1327 i 1374. A pesar que es tractava d'un nou orde, a l'interior del castell s'edificà un monestir la distribució interna del qual s'atenia a les normes del Cister.

ser la seu de la nova institució. Els motius d'aquesta decisió eren obvis: es tractava d'una posició fronterera amb territoris ja conquerits, però amb molta població musulmana. La finalitat era guardar i mantenir el territori valencià aconseguit feia poc de temps i protegir les terres de les incursions sarraïnes freqüents. La història del castell va anar, a partir de llavors, unida inseparablement a l'orde de Montesa. El primer mestre en va ser Guillem d'Erill i el nou orde va nàixer d'acord amb la regla del Cister. Jaume II va aconseguir així llevar poder a l'orde de l'Hospital, que s'havia fet parcialment perillós en haver assimilat els béns dels templers. Amb el pas del temps, l'orde de Montesa va assolir un gran prestigi, a més de posseir nombrosos béns i territoris extensos, amb els pobles corresponents. Una part d'aquells pobles, com l'encomanda de Culla, Ares, Benassal, Vinaròs, Peníscola, Onda o Vilafamés, així com la comarca que encara ara es coneix amb el nom del Maestrat, eren propietat de l'orde i estaven sota el control del mestre de Montesa. Amb Felip II els territoris de l'orde van passar a la Corona i, com a conseqüència, van perdre la independència i la gestió pròpia. En quedar en poder de Felip V en la guerra de Successió, el castell va ser assaltat pels austriacistes i conten que, per resistir el setge, els soldats enrotllaven troncs d'arbres amb metalls que, pintats de negre, feien passar com a canons. En perdre la batalla d'Almansa, les tropes assaltants van haver de fugir, de manera que la fortalesa no ha sigut saquejada mai.

Castell de Montesa. Pere de Tous en manà construir el refectori, l'església, les cisternes, el forn i la muralla que rodeja el convent. A les acaballes del segle XIV, s'hi va construir el claustre i els mestres següents de l'orde anaren afegint-hi més dependències.

Però el que no havia pogut fer l'ésser humà al llarg de la història, ho va fer la natura en una sola nit. A les sis del matí del dia 23 de març de 1748, un terrible terratrèmol, que tingué l'epicentre a Montesa, va sacsejar amb força la muntanya on hi havia situat el castell monestir i les parets s'ensorraren. Davall dels enderrocs, hi quedaren sepultats el prior, cinc monjos, set novicis, el sagristà, el cuiner, l'organista i un criat. Al cap de dos dies, un altre tremolor va enderrocar les restes i va causar cinc morts més, entre els quals hi havia el mestre d'obres que dirigia els treballs de retirada dels enderrocs. El terratrèmol també va afectar Énguera, Vallada, Canals, Sellent i altres pobles de la Costera. Amb aquesta catàstrofe va acabar la història del castell de Montesa i també la de l'orde que el va fer possible.

Tant el palau del mestre com la sala capitular, el claustre i la biblioteca van desaparèixer. Els monjos supervivents es van traslladar al palau del Temple de València, construït per ordre de Carles III –que aleshores tenia el títol de gran mestre– i que va ser un edifici controvertit, perquè és d'un estil completament alié a les tendències d'aquell moment. El convent és d'una sobrietat acusada, d'aspecte simple i solemne, virtuts pròpies de l'orde des del moment que es va fundar.

Igual que Montesa, Xàtiva era també un punt clau en el control del Regne, en ser a la porta natural d'entrada des de Castella. Va deixar de tenir rellevància quan s'unificaren les corones hispàniques, però va continuar sent presó d'estat fins a la guerra de Successió. El castell de Xàtiva va ser

Des del primer moment, el castell de Xàtiva va ser també presó d'estat de la Corona d'Aragó i hi van estar tancats presos cèlebres com Alfons X el Savi, els infants de Cerdà o el duc de Calàbria. L'antiga presó estava formada per dues estances i forma part de les dependències del castell Major.

considerat com una de les fortaleses més sòlides de tota la Corona d'Aragó i una de les més importants de tota la península Ibèrica. Diuen els experts en arquitectura militar que, amb una bona guarnició, provisions i aigua, era pràcticament inexpugnable. D'una banda, una part de la fortificació dona als barrancs de la serra de Vernissa i, de l'altra, no tan abrupta però també difícil d'accedir, hi ha el conjunt de muralles, tant la principal, que protegia la ciutat i envoltava l'antiga medina, com les secundàries. En haver-hi dos castells dins del recinte fortificat, els assetjats sempre podien retirar-se al segon si veien perdut el primer. El castell menor és el més antic i és d'origen preromà.

En entrar al conjunt per la porta, el primer detall que ens crida l'atenció és la plaça d'armes immensa, ara convertida en jardí. Immediatament hi ha el castell menor o castell vell, al costat d'una porta gòtica i, a través de les ruïnes de diverses èpoques, s'arriba a un dels recintes emmurallats. El castell major o castell nou, té un mur flanquejat per torrasses cúbiques d'origen islàmic, que alternen amb torres quadrades d'època cristiana. Tot sobre una base romana.

El castell de Xàtiva és un compendi arquitectònic de tots els estils i de totes les èpoques, on conviuen un castell romà amb torres cristianes, un albacar musulmà amb una capella gòtica... És com un llibre obert de la història de la defensa i de l'ús d'elements superposats, en el qual cada cultura que l'ha ocupat ha aprofitat al màxim el que ja hi havia. Des del primer moment, la conquesta del castell de Xàtiva es va convertir en una

Sovint, els passos fluvials han sigut accessos naturals. Estaven subjectes al control de les fortaleses que s'aixecaren al llarg del curs dels rius. Per la importància que va tenir el castell de Xàtiva, podem suposar que en depenien la resta de fortificacions i nuclis urbans de la vall de Montesa.

obsessió per a Jaume I i, en el *Llibre dels fets* es descriuen detalladament les accions que va portar a terme per a aconseguir-lo. Contemplant des d'un pujol la ciutat de Xàtiva, el monarca cristià es va quedar encisat per la seua bellesa i va definir l'entorn com «la més bella horta que mai no s'ha vist» i el seu castell, tan noble i bell que li va infondre el desig de conquerir aquella terra.

Una visita al castell de Xàtiva s'ha de completar, necessàriament, amb una volta pel nucli urbà de la població. Els antics palaus, les fonts artístiques i les places, les escultures dels Borja, la col·legiata o l'hospital, a més de l'antic almodí convertit en museu, són un patrimoni irrepitible, un referent universal de la nostra cultura com a poble i de la nostra societat.

D'origen preromà, el castell de Xàtiva ha sigut un dels baluards més cobejats de l'antic Regne de València al llarg de la història. Els seus murs, adaptats a la topografia de la serra de Vernissa, dominen l'enorme plana on hi ha la ciutat i els horts.

El castell de Xàtiva, amb la ciutat, els carrers i les places, constitueixen un dels conjunts patrimonials i històrics més importants de la Comunitat Valenciana. Històricament, Xàtiva va rivalitzar amb Oriola i València, les altres ciutats valencianes més rellevants de l'època foral. Bressol dels Borja, va ser saquejada i cremada per les tropes borbòniques durant la guerra de Successió.

EN 14 D AGOSTO D 1734 SE PUSO LA PRIMERA PIEDRA DEL ZOCALO DE LA COLUMNA QUE HA DE CERRAR EL CORO Y HACER FRENTE A ESTA PARTE. Y EN 25 DEL MISMO DE 1737 SE PUSO LA PRIMERA PIEDRA SI LLAR DE ESTE LIEN

